

אף-על-פי-כן מחנה הלגיון הרומאי העשירי בגבעה הדרומית-המערבית

הלל גבע

במאמרו 'גבולה הדרומי של "אליה קפיטולינה" ומיקומו של מחנה הלגיון העשירי'¹ מערער דורון בר על הזיהוי המקובל הממקם את מחנה הלגיון העשירי בירושלים בתקופה הרומית המאוחרת שלאחר חורבן בית שני בגבעה הדרומית-המערבית של העיר הקדומה. לחילופין הוא מציע למקם את המחנה באזור המוריסטאן וכנסיית הקבר שברובע הנוצרי של העיר העתיקה בימינו. לדעתו לא נכללה כלל הגבעה הדרומית-המערבית של ירושלים בתחומה העירוני המבוצר של ירושלים במהלך התקופה הרומית ועד אמצע המאה החמישית לספירה. בר מתבסס בדבריו על ניתוח מכלול הערויות ההיסטוריות והארכאולוגיות הידועות במחקר זה זמן רב ונותן להן פירוש שונה מן המקובל. מסקנותיו 'מהפכניות' בשני העניינים הנזכרים למעלה, והן ראויות לביקורת נוקבת על רקע מכלול העדויות שנעלה להלן, אשר מלמדות על אי-ההגיון שבהצעתו.

לאיתור מקומו וגבולותיו של מחנה הלגיון העשירי בירושלים בתקופה הרומית המאוחרת נודעת חשיבות מכרעת להכרת מפת העיר בתקופה הנדונה. מדבריו של בר נוצר הרושם ששאלת מקומו של המחנה נתונה עדיין בוויכוח, וזאת על רקע מיעוט הממצאים הארכאולוגיים מתקופה זו במקום המשוער של המחנה בשטח הגבעה הדרומית-המערבית. אולם ניתוח הממצאים שנתגלו במקום, ואשר לדעתנו לא ניתן לטעות בשייכותם למחנה הלגיון, בתוספת עדותו הברורה של יוסף בן-מתתיהו,² מלמדים כי המחנה אכן נבנה בגבעה הדרומית-המערבית מאז ייסודו לאחר חורבן ירושלים והעיר העליונה בשנת 70 לספירה ועד לפינויו בסוף המאה השלישית. חילוקי דעות קיימים בין החוקרים רק באשר לגודלו של המחנה, לאופי ביצוריו ולתכניתו המשוערת.³ אולם לגבי מקומו של מחנה הלגיון העשירי בגבעה זו קיימת תמימות דעים מוחלטת; כפי שקבע יורם צפריר — 'אין חוקר היום, המטיל ספק בקיומו של מחנה הלגיון העשירי בירושלים על פני הגבעה הדרומית מערבית — העיר העליונה'.⁴

במאמר שפרסמתי ב'קתדרה' 25 בנושא מחנה הלגיון העשירי בירושלים הצטרפתי לדעת

1 קתדרה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 37-56 (להלן אליה קפיטולינה).

2 מלחמת, ז, א, א (תרגום שמחוני).

3 ראה סיכום הנתונים והדעות השונות: י' צפריר, 'ציון'; הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזאנטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ה, עמ' 286-301, ושם ביבליוגרפיה; ד' בהט (עורך), אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, ירושלים 1989, עמ' 53.

4 צפריר (שם), עמ' 286.

החוקרים בדבר מקומו של המחנה בגבעה הדרומית-המערבית. בניגוד לאחרים העליתי את הסברה כי דלותם היחסית ואופיים המיוחד מאוד של הממצאים שנתגלו בחפירות מתקופה זו ברחבי הגבעה הדרומית-המערבית, אין בהם כדי לתמוך בשחזור המקובל של מחנה צבאי תקני, והבעתי את הדעה כי ייתכן שהמחנה היה בעל אופי ארעי בעיקרו ודליל במבניו ובמצבת כוח האדם שאכלסה אותו. מפקדתו התמקמה כנראה באזור מצודת 'מגדל דוד' שליד שער יפו בימינו. הגנת המחנה התבססה על שרידי החומה הראשונה בצפון, במערב ובדרום ועל מצוקי הגבעה במזרח וכן על שלושת המגדלים החסונים שבנה הרודוס בפניה הצפונית-מערבית של הגבעה.⁵

לדעתנו פירוש הממצאים ושאר העדויות במאמרו של בר, והדרך שבה הוא עושה בהם שימוש להוכחת דעתו, בטעות יסודם. גם פרטי כמה ממצאים החשובים לנושא הנדון נמסרים במאמר לא במדויק ומכאן תרומה מכרעת לטעותו הבסיסית של המחבר בשחזור מקום המחנה ומראה ירושלים בתקופה הרומית המאוחרת.

מגמת תגובה זו להעמיד דברים על דיוקם ולחזור על כמה מהעדויות החשובות העומדות ביסוד מסקנת החוקרים כי מחנה הלגיון העשירי נבנה בתקופה הרומית המאוחרת בגבעה הדרומית-המערבית.

הממצאים בגבעה הדרומית-המערבית

ברחבי הגבעה הדרומית-המערבית ובעיקר בחפירות שערך נחמן אביגד ברובע היהודי בשנים 1969-1982 נמצאו אלפי שברי רעפי חרס, שמאות רבות מהם חתומים בטביעות הלגיון העשירי.⁶ שרידי בנייה הכוללים קטעי קירות וצינורות חרס מתקופה זו נתגלו באתרם בחפירות בחצר מצודת 'מגדל דוד' שליד שער יפו.⁷ לדעתו של בר אין אלו ממצאים ממשיים (עמ' 49), הוא אינו מייחס להם את המשקל הראוי, אינו מנסה להסביר את עובדת מציאותם במקום, ואף מתעלם מהם לחלוטין במפה שבעמ' 50 במאמרו.

לדעתנו, וכפי שכבר העידו חוקרים בעבר, השרידים הנזכרים אמנם אינם מרשימים, אך יש לזכור כי אלו הם השרידים היחידים — ובעיקר אלו שבמצודה — שנתגלו באתרם ואשר קשורים לנוכחותם של חיילי הלגיון הרומאי במחנם שהוקם בגבעה זו. למעשה אלו הם השרידים היחידים מסוגם שנתגלו בכלל בחפירות בשטחה העירוני של ירושלים הקדומה.

מעניינים וקשורים לדיוננו שרידי הבנייה מתקופה זו שחשף בנימין מזר בחפירות בעופל שמדרום למתחם הרה"בית; לדעתו של החופר שרידים אלה קשורים לפעילותו של הלגיון העשירי ולנוכחותם של חיילי הלגיון במקום.⁸ גם שרידים חשובים אלה אינם נדונים על-ידי בר; הם

5 ה' גבע, 'האם היה קיים "מחנה לגיון" רומי בירושלים — ביקורת ארכאולוגית', קתדרה, 25 (תשמ"ג), עמ' 20-3. וראה סיכום נוסף בנושא מחנה הלגיון: הנ"ל, 'ירושלים', א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1992, עמ' 680-683 (להלן: ירושלים).

6 גבע, קתדרה, 25 (שס), עמ' 9-11, ושם סיכום הממצא.

7 C.N. Johns, 'The Citadel, Jerusalem — a Summary of Work Since 1934', *QDAP*, 14 (1950), pp. 152-158; H. Geva, 'The Excavations in the Citadel of Jerusalem, 1979-1980', *IEJ*, 33 (1983), pp.

64-67

8 ב' מזר, 'החפירות הארכאולוגיות בירושלים העתיקה, סקירה ראשונה של חפירות תשכ"ח', ארץ-ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 161-174; הנ"ל, 'חפירות ארכאולוגיות ליד הר הבית, סקירה שניה עונות תשכ"ט-תשל"ל', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 1-39 וכן ראה על ממצאים מהתקופה הרומית בעופל: ע' בן-דב, חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור החפירות, ירושלים 1982, עמ' 185-206.

מוזכרים רק בדרך אגב במאמרו (בהערה 30*), ובהתאמה לשיטתו גם אינם מסומנים במפה שבעמ' 50.

לא ניתן להתעלם לדעתנו מקיומם של ממצאים מהתקופה הרומית המאוחרת בגבעה הדרומית-המערבית ובעופל ולטעון, כדרכו של בר, כי אזור זה נותר מחוץ לתחומה המיושב והמבוצר של הקולוניה איליה קפיטולינה.

להערכתנו בר טועה בכך שהוא מייחס משקל רב מדי לעדות ההיסטורית ונותן תוקף מוחלט לתיאורו של הנוסע מבורדו, שממנו משתמע לדעתו בצורה חד-משמעית כי אזור הגבעה הדרומית-המערבית, העופל ועיר דוד לא נכללו בתחומה המבוצר של ירושלים הרומית. שאלת היחס והמשקל שיש לתת במחקר ההיסטורי-ארכאולוגי לעדויות ספרותיות קדומות על כל מגבלותיהן כנגד העדות הארכאולוגית ההולכת ומצטברת בחפירות רבות בירושלים ראויה לדין מעמיק ונפרד. דומה שבמקרה שלפנינו העדות הארכאולוגית והטופוגרפית מאפילה על התיאורים הספרותיים. כמשקל נגד לדעתו של בר גם מסקנתנו על מיקום המחנה בגבעה הדרומית-המערבית מסתמכת על עדות היסטורית, והיא דברי יוסף בן-מתתיהו שמהם משתמע לדעת החוקרים כי המחנה הוקם בגבעה זו בחסות שלושת המגדלים וחלקים מחומת העיר מימי בית שני.

ראוי לשים לב לעובדה כי בשום תקופה לאורך ההיסטוריה הארוכה של ירושלים אין זכור מצב שבו הגבעה הדרומית-המערבית לא נכללה, כולה או חלקה, בתחום העירוני של העיר, להוציא ימי ייסודה ופרק זמן קצר בתקופה הפרסית וההלניסטית הקדומה שבו שכנה העיר בתחום עיר דוד, העופל והרה"בית. התרחבותה של ירושלים מגרעינה הקרום בעיר דוד היתה תמיד אל עבר הגבעה הדרומית-המערבית וממנה צפונה, ולא להיפך כמשתמע ממאמרו של בר. ההסבר לאכלוסה הרצוף של הגבעה נעוץ במעלותיה הטבעיים. למעשה מאז סוף ימי הבית הראשון, בעת שגבעה זו נכללה לראשונה בתחום ירושלים המורחבת, היא הפכה לשכונת המגורים העיקרית והחשובה שבעיר.

הערות למיקום מחנה הלגיון ברובע הנוצרי

קושי רב מעוררת הצעתו של בר למקם את מחנה הלגיון העשירי ברובע הנוצרי שבעיר העתיקה בימינו. כפי שננסה להוכיח להלן, הצעתו היא היפותטית-אקדמית בלבד; היא אינה נסמכת על עדויות היסטוריות, אין בה כל היגיון טופוגרפי, והיא אינה מתאשרת בממצאים ארכאולוגיים כלשהם.

בר מנסה להבין את מיקומו של מחנה הלגיון ברובע הנוצרי על רקע המרקם העירוני הכולל של איליה קפיטולינה. משתמע מדבריו כי המחנה נבנה כחלק אינטגרלי של הקולוניה וכי זאת היתה כוונת מתכנני העיר בעת ייסודה. ראוי לזכור כי מחנה הלגיון נוסד בירושלים עוד בשנת 70 לספירה, מיד עם דיכוי המרד בעיר וכיבושה, ובחמישים השנים שלאחר מכן ועד ייסודה של איליה קפיטולינה, בשנים 132-135 לספירה, היה קיים מחנה בירושלים. למעשה בכל התקופה הזו היתה העיר לא יותר מאשר מחנה, ושאר שטחיה היו הרוסים ולא מאוכלוסים.

היכן אם כן נמצא המחנה בראשית ימי קיומו? האם ניתן להבין כי במקום המוצע על-ידי בר נוסד מחנה הלגיון עוד בשנת 70 לספירה, והוא שולב בתחום הקולוניה הרומית עם ייסודה? לשאלה עקרונית ומהותית זו בהבנת התפתחות העיר בתקופה הרומית אין כל התייחסות במאמר.

בשום תקופה במהלך ההיסטוריה הארוכה של ירושלים לא נבנה ביצור נפרד מכל סוג שהוא באזור המוצע על-ידי בר כמקומו של מחנה הלגיון ברובע הנוצרי. מצודותיה של ירושלים היו בראשית ימיה בצפון עיר דוד ובצפון הר המוריה (הר-הבית), ובהמשך נבנתה מצודה בפניה הצפונית-המערבית של הגבעה הדרומית-המערבית, במקום שבו נמצאת עד ימינו מצודת 'מגדל דוד'.

האזור המוצע על-ידי בר כרובע הנוצרי כמקומו של המחנה הוא שטח נחות מבחינה טופוגרפית. הוא נמצא למעשה על גבי מדרון המשתפל מזרחה אל עבר גיא הטירופויאון, והוא נשלט מכל עבריו על-ידי שלוחות גבוהות ממנו.⁹ מחנה במקום זה לא יכול היה להגן על עצמו ולא היה בכוחו לספק בטחון לירושלים, שבתקופה הרומית, לכל הדעות, נותרה פרוזה.¹⁰ הריבוע של שטח המוריסטאן במפת העיר העתיקה בימינו משקף לדעת בר את מתאר תכניתו של מחנה הלגיון הרומאי. אך בצורתו הנוכחית ריבוע זה הוא תוצאה של הבינוי העירוני בתקופה הצלבנית לכל המוקדם. אין עדיין שום הוכחה, אף לא מבחינת הממצאים הארכאולוגים, שהאזור משמר בצורתו ובגודלו כיום את תכניתו בתקופה הרומית. ההצעה המקובלת היא כי אזור המוריסטאן היה מקומו של הפורום בעיר הרומית, אולם גודלו ומתארו המדויקים בתקופה זו עדיין לא הובררו.

'הפורום המזרחי', שבו קובע בר את מקום הפורום של העיר הרומית, הוא שם מזהה שניתן, ואולי לא בצדק, על-ידי הארכאולוגים לשטח המרוצף בריצוף ה'ליטוסטרטוס', מצפון להר הבית. שטח זה כנראה אינו אלא שריד של רחבה ציבורית, אחת מכמה שהיו בירושלים, וקשה לקבלו כפורום של העיר עקב מקומו בשוליה. בר הוטעה מן הסתם על-ידי שמו של שטח זה והוא טוען שזהו מקומו של פורום העיר, כי 'אין עוד שום מקרה של עיר בגודל דומה לזה של ירושלים שבשטחה היו שתי רחבות פורום' (עמ' 53). אין הדבר כך, בערים כגון גרש היו כמה רחבות ציבוריות בעת ובעונה אחת, וגם בירושלים נמצאה רחבה ציבורית נוספת מתקופה זו בצדו הפנימי של שער שכם, כמתואר במפת מידבא, ושרידיה נתגלו בחפירות.¹¹

תיקוני טעויות

כמה פרטים בלתי מדויקים במאמרו של בר יש להם השלכה ישירה על הוכחת צדקת מסקנותיו. בעמ' 44 טוען המחבר כי בירושלים הרומית לא היה קיים רחוב דקומנוס בתוואי רחוב דוד בימינו, הנמשך משער יפו במערב ועד רחוב הקארדו שבמרכז העיר. כראיה לכך הוא מסביר כי לא נתגלו שום שרידים של רחוב זה בחפירות. מסקנה זו מוטעית לדעתנו והיא 'הותאמה' לתפיסתו של

9 בערים תדמור ודורא-ארופוס נבנו המחנות כך שהם מופרדים מהעיר עצמה בחומות. הם הוקמו במקומות המתאימים ביותר בעיר מבחינת תוניהם הטבעיים בהיותם נוחים להגנה ולבידוד משאר חלקי העיר, אך יחד עם זאת הם שטוחים ורחבי ידיים, ומתאימים עקב כך לבניית מחנה. ראה: C. Hopkins & H.T. Rowell, 'The Praetorium', Rostovzeff et al., *The Excavations at Dura Europos, V*, New Haven 1934, pp. 201-216; H. Michalowski, *Palmyre, Fouilles Pollonoasos I-IV*, Warszawa 1960-1966, וכן ראה: א' סג'ל, 'תדמור/פאלמיריה', קדמוניות, 54-53 (תשמ"א), עמ' 12-13.

10 ראה: י' צפיר, ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב: המימצא הארכאולוגי והאמנותי, ירושלים 1984, עמ' 129; וכן: בהט (לעיל, הערה 3), עמ' 54; גבע, ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 684.

11 מ' מגן, 'החפירות בשער שכם בשנים 1979-1984', קדמוניות, 68 (תשמ"ה), עמ' 117-120.

המחבר באשר למראה העיר הרומית, כי הרי לא ייתכן שבשוליה הדרומיים עבר רחוב הרוחב העיקרי של העיר. בספרות לא מצאתי כל אזכור לחפירה ארכאולוגית שנערכה ברחוב דוד, ולכן גם לא נתגלו ממצאים מהסוג שעל חסרונו מצביע המחבר. קיומו של רחוב ראשי מחויב המציאות בתוואי רחוב דוד והשלשלת בימינו לאור מציאותו של שער יפו, הוא שער דוד הקדום, במערב העיר. שרידי הדקומנוס אכן נחשפו בקצה המזרחי של רחוב השלשלת, ליד חומת הר הבית, אך בר אינו רואה בשרידים מרשימים אלה של ריצוף הרחוב שרידים של הדקומנוס (עמ' 44, הערה 22). בעמ' 45-47 דן בר בקו בנייה קדום המצוי כיום ביסודות האכסניה הלותרנית שבצפון הרובע הארמני, והוא מזהה בו את החומה הדרומית של איליה קפיטולינה. קשה להבין כיצד בנו הרומאים, על-פי הצעתו של בר, את קו חומת העיר מדרום לגיא הצולב ולא מעברו הצפוני, בצד שבו נבנתה העיר. בוודאי מוזרה אף יותר העובדה שמגדליו של קטע בנייה זה פונים לכיוון העיר עצמה ולא כלפי חוץ כמקובל.

פרטי בנייתו, זמנו וזיהויו של קטע בנייה זו מעורפלים, וכבר הוצע כי אינו מייצג קו ביצור כלל.¹²

ביקורתנו על זיהוי זה של החומה הדרומית של איליה קפיטולינה חלה גם על זיהוי השער המשוחזר בקצהו המזרחי של קטע הבנייה הנדון, 'שער גינת'; בר מזהה בו את שער הכניסה לעיר, או למחנה. לא מקובל כיום לראות ב'שער גינת' שרידים של שער עיר קדום, לאחר שחפירותיו של אביגד הוכיחו בסבירות רבה כי מדובר כנראה בשער כניסה לרחוב הקארדו הביזנטי. לדעת המחקר איליה קפיטולינה נותרה כאמור פרוזה בתקופה הרומית, וקשה ביותר לשנות דעה זו על סמך שרידי בנייה מעורפלים אלו.¹³

בעמוד 52 מציע המחבר כי את החומה שהותירו הרומאים במערב העיר, כדברי יוסף בן-מתתיהו, יש לזהות בקטע החומה השלישית העובר משער יפו בימינו וצפונה; הוא דוחה את הדעה המקובלת במחקר שקו החומה הנזכר הוא קטע החומה הראשונה הנמשך משער יפו ודרומה. אנו סבורים כי החומה השלישית נהרסה כליל בעת מאורעות מלחמת החורבן בשנת 70 לספירה. החומה השלישית היתה הראשונה להיכבש על-ידי הרומאים, ומיד לאחר מכן הועבר מחנה טיטוס לפינה הצפונית-המערבית של העיר, ובאזור זה נערכו קרבות ממושכים וקשים לכיבוש החומה השנייה והראשונה.¹⁴ בתקופה הרומית נשדדו רוב אבניה של החומה השלישית לשם בניית המבנים של איליה קפיטולינה, ושרידיה כמעט אינם ניכרים בחפירות.¹⁵ הצעתו של בר שקו החומה השלישית במערב נמשך בתוואי מזרחי יותר מהמקובל נוגדת את דעת החוקרים האחרים, הסבורים שקטע זה של החומה השלישית חופף לקו חומת העיר העתיקה בימינו. לקו שמציע בר אין כל היגיון טופוגרפי, שכן הוא עובר במדרון המזרחי של השלוחה שמצפון לשער יפו, ומותיר למעשה את מרום השלוחה מחוץ לתחום המבוצר. דומני כי הצעתו של בר בדבר תוואי מזרחי יותר לקטע המערבי של החומה השלישית באה לענות על הצורך לרבע את המחנה ואת איליה

12 ראה סיכום על קטעי בנייה אלה וביבליוגרפיה: צפריר (לעיל, הערה 3), עמ' 55-65; וכן: ה' גבע, "החומה הראשונה" של ירושלים מתקופת בית שני, נתוח ארכיטקטוני-ארכאולוגי, ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 27. לעיל הערה 10.

13 מלחמת ה', ז-ח (תרגום שמחוני).

14 ראה למשל: S. Ben Arieh & E. Netzer, 'Excavations Along the 'Third Wall' of Jerusalem, 1972-1974', *IEJ*, 24 (1974), pp. 97-107. וראה: גבע, ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 664-665.

קפיטולינה כדי שיתאימו לתפיסה כי מתנה הלגיון והקולוניה נבנו בתכנית קשוחה של מחנה צבאי רומי רבוע ומבוצר.

בהסבר לתמונה שבעמ' 53 כתוב בטעות 'חלק מעמוד שיש...', אך העמוד עשוי אבן גיר מקומית. ראוי לזכור כי רק מעט שבירי פיסול שיש נמצאו בירושלים הרומית, בעיקר בחפירות העופל שמדרום להר הבית, ואילו חלקי מבנים עשויים שיש מתקופה זו כלל לא נתגלו עד כה בעיר.

בעמ' 53 מסתמך בר על קיר קדום שמזכיר מיכאל אבי-יונה ואשר לדעת המחבר שימש כחומה המזרחית של מחנה הלגיון. באין ציון מדויק למיקומו של קיר זה אני מניח כי כוונת המחבר לקיר הנמצא כיום ביסודות האכסניה הרוסית על-שם אלכסנדרובסקי שמצפון לכנסיית הקבר. קיר זה היה לכל הדעות הקיר המזרחי בעל שלושת הפתחים של הטמנוס המוגבה שעליו נבנו הבסיליקה והמקדש הרומאיים אשר ניצבו לצד הפורום.¹⁶ לכן אין כל אפשרות לשחזור כקיר המזרחי של מחנה הצבא הרומאי.

בעמ' 54 מציין המחבר כי רוב הכתובות מהתקופה הרומית שנתגלו בירושלים מרוכזות בחלקה הצפוני של העיר העתיקה, ומכאן ראייה שזהו המקום לחפש בו את מחנה הלגיון העשירי. ראוי לזכור כי בסך הכול מדובר במעט מאוד שבירי כתובות, שנמצאו כולם בשימוש משני, ולא ככולם ניתן למצוא, על-פי הכתוב בהם, קשר ללגיון העשירי. כתובות נוספות במספר לא-מבוטל נתגלו בשימוש משני גם בחלקה הדרומי של העיר העתיקה: בשער ציון, בחומה הדרומית של מתחם הר-הבית ובשטח העופל שמדרומו. דומה כי העובדה שבירושלים, בכל תקופותיה, נעשה שימוש משני רב בחומרי בנייה, אשר הוסעו לעתים למרחק ניכר, מבטלת את האפשרות להסתמך על המקום שבו נמצאו הכתובות כנתון לקביעת מקומו של המחנה הרומאי ברובע הנוצרי. עובדה היא כי הכתובות שעליהן מסתמך בר לא נתגלו כלל בשטח המוצע על-ידו כמקומו של המחנה.

סיכום

המסקנה העולה לדעתי מקריאת מאמרו של בר היא כי המחבר עוסק למעשה בדיון תאורטי-אקדמי, ומסקנתו בעיקרו של דבר אינה מסתמכת על נתונים ממשיים. דעתו כי בגבעה הדרומית-המערבית לא נבנה מחנה הלגיון וכי למעשה הגבעה לא נכללה בתחום העיר בתקופה הרומית עומדת בניגוד ברור לממצא הארכאולוגי ולהיסטוריה הארוכה של היישוב במקום. דעתו כי המתנה הוקם בשטח המוריסטאן שברובע הנוצרי אין בה כל היגיון טופוגרפי, והמקום מעולם לא היה אזור מבוצר. כל שרידי הבנייה שעליהם מסתמך המחבר כקשורים לביצור המתנה הם בעייתיים והוא טועה בפירושם ובזיהוים.

לפיכך אנו סבורים כי ראוי לדחות את הצעתו ולחזור להצעה המקובלת במחקר המזוהה את הגבעה הדרומית-המערבית כמקומו של מחנה הלגיון. זוהי דעה מבוססת יותר, והיא אינה ניתנת לערעור ממשי בשלב זה של המחקר.

16 ראה: בהט (לעיל, הערה 3), עמ' 60-61; גבע, ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 685-686; וכן: CH. Cou'asnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974, pp. 44-46, pl. VIII; V. Corbo, *II Santo Sepolcro de Gerusalemme*, I-III, Jerusalem 1981-1982, pp. 115-117, pls. 3, 68, photos 118-120

תגובה לדברי גבע

דורון בר

מאז סוף המאה הי"ט ועד ימינו הלכה ונתקבעה ה'עובדה' כי מחנה הלגיון העשירי שכן במהלך התקופה הרומית המאוחרת על גבי הגבעה הדרומית-המערבית של ירושלים. אף-על-פי שמעולם לא היתה זו אלא הנחה, ממשיכים חוקרי ירושלים לטעון עד היום כי זוהי עובדה מוגמרת, ולא היא. במאמר אשר התפרסם לא מכבר ניסיתי לבחון את הטענות אשר הביאו בעבר לידי הנחה זו. ניתוח התאוריה המקובלת מראה כי הנחה זו מושתתת על שני טיעונים עיקריים, אשר לעניות דעתי אינם מבוססים כלל ועיקר.

הממצאים הארכאולוגיים אשר, לטענתו של גבע, מעידים ללא ספק כי מחנה הלגיון שכן באזור זה, מסתכמים בשברי רעפים ובמספר ממצאים מועט באזור המצודה של ימינו. אלו אינם הממצאים הארכאולוגיים אשר היינו מצפים למצוא כעדות לשיבתו של הלגיון העשירי במקום. שברי הרעפים נמצאו בעבר ברבים מחלקיה של ירושלים, ואינם מעידים אלא על מספר מועט של מבנים אשר כוסו ברעפים אלו, ללא כל ודאות כי אכן היו שייכים למחנה הלגיון. אשר לממצאים הארכאולוגיים באזור המצודה, הרי גם לשיטתי היתה נוכחות רומית באזור המצודה של ימינו, אלא שזו היתה מופנית צפונה, לעבר שטחה של איליה קפיטולינה ומחנה הלגיון העשירי, ולא דרומה, לעבר הגבעה הדרומית-המערבית, שהיתה מחוץ לתחומי העיר באותה תקופה.

גם עדותו של יוסף בן-מתתיהו איננה יכולה להתקבל כמוכנת מאליה ואין הכרח לראות בדבריו התייחסות לחומה הראשונה. לא זו בלבד שהוא איננו מזכיר לאיזו חומה נוגע תיאורו, אלא שמדבריו ניתן להבין כי לשלושת המגדלים ולחומה שהושארה על מקומה היו מטרות שונות. המגדלים נותרו על מכוונם כדי לפאר את הצבא הרומי שכבש את העיר, ואילו החומה הושארה כדי לשמש ביצור למחנה הלגיון. לדעתי יש כאמור לזהות את החומה שעליה מדבר יוסף בן-מתתיהו בחומה השלישית, שהגנה גם היא על העיר ממערב.

גבע מזכיר בתגובתו את שאלת היחס בין משקלה של העדות הארכאולוגית לבין משקלה של העדות ההיסטורית. מתמיהה היא העובדה כי כנגד העדות ההיסטורית הענפה אשר הובאה במאמרי לגבי מעמדה של הגבעה הדרומית-המערבית, מביא גבע עדות ארכאולוגית, אשר כאמור איננה מבוססת כלל ועיקר, ומצרף אליה את עדותו ההיסטורית של יוסף בן-מתתיהו, אשר ניתן להבינה לשתי פנים.

אשר להצעה שהעליתי בדבר מיקומו של מחנה הלגיון באזור הרובע הנוצרי, הרי מעולם לא התעלמתי מן העובדה כי הצעה זו היא השערה בלבד, שלא תוכל להיות מוכחת אלא לאחר שתימצא עדות היסטורית או ארכאולוגית נוספת שתתמוך בהשערה זו. בניגוד לתאוריה המקובלת, שהפכה לעובדה במרוצת הדורות, השערתי זקוקה עדיין לחיזוקים רבים. המפתח להבנת מיקומו של מחנה הלגיון ומראה של איליה קפיטולינה, נעוץ בעובדה שלא

תושבים מקומיים, בני ירושלים, הם אלו אשר קיבלו את ההחלטות בדבר מיקומו של המחנה ותכנונה של העיר. היו אלו אנשים שהגיעו יחד עם הצבאות של טיטוס והדריינוס, ואשר היו אמונים על תכנון רומי עירוני ואסטרטגי, ולכן לא התחשבו בהתפתחותה האורבנית של העיר בתקופת בית שני. בונייה של איליה קפיטולינה תכננו את עירם, על-פי הבנתי, בצדו של מחנה הלגיון — אשר היה קיים כבר מאז חורבן העיר — בחלקה הצפוני של העיר מימי בית שני, והותירו את כל חלקה הדרומי מימי בית שני לא בנוי ומחוץ לתחומי העיר.

האזור שהצעתי כמקומו של מחנה הלגיון, הכולל בתוכו לא רק את אזור המוריסטאן אלא גם את מערכו של הרובע הנוצרי ואת אזור כנסיית הקבר, בוודאי אינו נמצא על גבעה נישאת, אך הטענה כי הוא אזור נחות איננה נכונה. בדיקה מעמיקה מעלה כי אזור זה איננו נשלט משום כיוון, ולא זו בלבד אלא שמיקומו של המחנה ממלא את תפקידו נאמנה — שליטה על כל חלקיה של איליה קפיטולינה אשר היו פרושים למולו.

הערעור של גבע על קיומו של 'פורום מזרחי' תקף בוודאי לגבי שאלת מהותו של הפורום המערבי. מאחר שלא הוכחה עד היום עובדת קיומן של שתי רחבות ציבוריות אלו, ניתן לערער על כך. את הטענה כי לא ניתן לזהות את הרחבה בצפון-מזרח העיר הרומית כרחבת פורום, משום היותה בקצה העיר, יש לפסול מכול וכול. דווקא מיקומה של רחבה זו במזרח העיר, בלב שכונות המגורים הוא ההגיוני יותר. גם בעיר גרסה, שאותה מביא גבע כדוגמה, נמצאת רחבת הפורום, על-פי המקובל, בקצה הדרומי של העיר. לפיכך אני סבור כי הפורום המזרחי אכן היה היחיד בירושלים, ואילו הרחבה במערב העיר שימשה כחלק ממחנה הלגיון.

הערה על ההיסטוריוגרפיה של 'השומר' וה'הגנה'

איל כפכפי

מאמרו המלומד של נקדימון רוגל 'מי הרג את אברהם יוסף פּרל?',¹ מלבד שהוא חושף מידע חשוב, מעיר את תשומת לבנו לבעייתיות בכך שגינוני המחותר של 'השומר', וגם של 'ההגנה', שהלמו את תקופת פעילותן בטרם קמה המדינה, הועתקו לימי המדינה; בעייתיות זו חריפה במיוחד כשמדובר בהיסטוריוגרפיה של המחותר האלו.

זוהי הסיבה לכך שעד היום ניטשים ויכוחים על מאורעות היסטוריים חשובים שבהם היו קשורים גורלותיהם של אנשים רבים, ולא רק גורלו הטרגי של ברל. הטרגדיה של פאטריה מציבה עדיין קושיות חמורות למדי.² וכך גם פרשת פיצוץ מלון המלך דוד. כשהטיח בן-גוריון נגד חירות בכנסת בשנת 1950 ש'ההבדל בינינו הוא בין סג'רה ובין "קינג דוד", השיב לו מנחם בגין בשאלה: 'מי ציווה לעשות את המעשה הזה? ענה בבקשה'. בן-גוריון קרא: 'תענה אתה — כי זה פעלך, אבל בבקשה תענה בזמן דיבורך ולא בשעה שאני מדבר'. בגין לא ויתר: 'אתם ביקשתם מאתנו לקבל אחריות על "קינג דוד" האם אתה מזכיר לנו את "קינג דוד"?'. בן-גוריון טען שהוא אינו נושא באחריות למעשה: 'אין לי מושג מי הם ה"אתם" שביקשו ממך זאת, ואין זה ענייני ברגע זה, אני רוצה רק לציין ההבדל שבין דרך סג'רה ובין דרך "קינג דוד". לא אומר מה זה "קינג דוד", הכל יודעים זאת'.

ח"כ הילל קוק מחירות קרא: 'זה כבוד גדול! ברוכות הידים'.

ח"כ אריה בן אליעזר מחירות התערב גם הוא: 'מה אתה מתחסד כאן? האם לא ידעת שמעשה

"קינג דוד" נעשה בפקודת המרי?'

בגין: 'חברייך בקשוני לפוצץ את "קינג דוד". ואם זה פשע — הרי אתם אחראים בעדו'.

בן-גוריון: 'אין לי כל מושג על ה"חברים" שביקשו זאת ממך. אני חשבתי "קינג דוד" לפשע

מתועב בזמנו, ואני חושב זאת לפשע מתועב גם עכשיו'.³ ההיסטוריון יגאל עילם העיר הערות לא

1 קתדרה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 164-174.

2 שני מכתבים בעקבות פאטריה, מאת מוניה מרדור ושאל אביגור, בתוך: ג' ריבלין (עורך), עלי זית וחורב, תל-אביב 1990, עמ' 103-106. דברים תמוהים כלולים במכתב של אביגור, כגון שהוא עלה ל'נקודת מצפה מסויימת על הכרמל', ומשם 'ראיתי את האניה מתהפכת על צידה; בעקבות ההתפוצצות ראיתי צורך לעזוב את העיר. וכן העובדה שברל כצנלסון הכתיר את האסון המחריד במלים אלה: 'יום פטריה הוא לנו כיום תל חי'.

3 דברי הכנסת, ז, עמ' 37-38, 17 באוקטובר 1950.

מחמיאות על עמדתם של הרמ"א משה סנה והרמטכ"ל יצחק שדה בפרשה זו.⁴

היו גם פרשות אחרות שהאמת ההיסטורית עליהן הוסתרה למחצה ולשליש, חלקן נוגעות לארגון 'השומר' ורבות נוגעות לפרקים אחרים שההיסטוריונים של ה'הגנה' לא ששו לחשוף יותר מדי פרטים עליהם. ידועה פרשת אי-קבלתו של בן-גוריון לארגון 'השומר', ששבתי טבת טיפל בה באריכות וביסודיות. העובדה שלא נמנה עם חברי 'בר גיורא' או 'השומר' לא הפריעה לבן-גוריון לכתוב בקובץ 'השומר' כאילו היה חבר באגודה. הוא סיפר בגוף ראשון את הסיפור המפורסם על גניבת הפרדה בסג'רה כדי להאשים את השומר הצ'רסקי ולזכות בתפקיד השמירה במושבה: 'לילות אחדים ארבנו להשומר הצ'רסקי... בליל חושך אחד הובילו אחדים מאתנו את הפרידה היותר טובה מתוך החווה — ואנחנו הודענו מיד לפקיד את מעשה הגניבה'.⁵ ייתכן שלמעשה זה הוא היה באמת שותף, אבל כאמור לא הובא בסוד 'בר גיורא' ו'השומר', ולפחות מקצת מהדברים שפרסם בעניין זה (בעניין חברותו או אי-חברותו ב'השומר') לא היו דברי אמת.⁶

ההחלטות כאשר לדברים שמותר ושסאסור לגלותם הושפעו קודם כול מהעובדה שמדובר במחתרת. לו היו מגלים למשל את שמו של השומר שירה, בשוגג או במזיד, כבול, הרי צפוי היה שיענש. לא רק הכבוד ההיסטורי של 'השומר' היה כרוך בדבר. גם כשנעתר מפקד האצ"ל בגין ליטול על עצמו את האחריות הבלעדית לפיצוץ מלון המלך דוד הוא עשה כך משום ששוכנע שהדבר חיוני לטובת היישוב כולו בנסיבות שנוצרו לאחר 'השבת השחורה', שכן סכנה נשקפה ליישוב אילו הכריזה ה'הגנה' על אחריותה למעשה.

לאחר קום המדינה לבשה ההיסטוריוגרפיה גוון פוליטי: מאבקי השלטון בין מפא"י לחירות מכאן, וכינה לשמאל שראה עצמו כנושא מורשת הפלמ"ח, מכאן, עשו רבות לעיוות ההיסטוריה. אבל מעבר לכך כתיבת ההיסטוריה, וזו של ה'הגנה' ו'השומר' בכלל זה, הונעה לא כמעט על-ידי השקפה ואידאולוגיה בלויית אינטרסים אישיים.

שאל אביגור עצמו, שנודע כמי ששומר את סודות המחתרת, ניסה להשתחרר מהמיסטיקה שאפפה את גיבורי ה'הגנה' ו'השומר', והנחה את יהודה סלוצקי לכתוב בספר תולדות ההגנה גם דברים שאינם נאים. כבר הראה רוגל ש'ספר תולדות ההגנה' הודה בכך שברל לא נרצח על-ידי ערבים אלא נהרג מכדור של יהודי, ובכל זאת הוא סבור שמחברי הספר 'נכשלו'. נשוב לכך להלן. אביגור, מעורכי הספר, חשב שהאמת, חייבת לבוא לידי ביטוי. הוא פירט את חולשותיו של יצחק שדה בפני סלוצקי:

ולזולו באדמיניסטרציה כשכיהן כרמטכ"ל או ממלא מקומו היה מבחינה זו חסר אונים לחלוטין ויותר מכך כמעט מגוחך. בגדוד העבודה היה כינויו 'פילוסוף'. ואכן היתה לו נטיה להגות אך בטוייו בשטח זה היו ילדותיים, הן בשטח ההגות הכללית, במידה ונוקק לה, והן בשטח ההגות המדינית — כאן היה תינוק גמור, אינפנטילי, אולם הפופולאריות שלו בחוגי הצעירים גרמה לא מעט בלבול מוח וספיחי 'שמאלנות'. מצד אחר הפליג אביגור בשבחו של שדה, הן כדמות חינוכית והן כתלמיד בתחומים צבאיים של ה'הגנה', הנודדת, הפר"ש וחיל השריון.⁷

4 'עילם, ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח, תל-אביב 1979, עמ' 224.

5 קובץ 'השומר', תל-אביב תשי"ז², עמ' 328.

6 ש' טבת, קנאת דוד: חיי בן גוריון, א, תל-אביב 1977, עמ' 142.

7 אביגור אל סלוצקי, 10-11 באוקטובר 1964, את"ה, 80/299/41.

באשר לארגון 'השומר' אביגור היה ער מאוד לרגישות של בן-גוריון, שטען בפניו כי יש 'אי-דיוקים' בפרקים העוסקים בארגון זה ב'ספר תולדות ההגנה' אך נמנע מלומר מה היו אי-דיוקים אלה. אביגור חשש שהמדובר ביחסים שבין 'השומר' לבין בן-גוריון.⁸ הוא תבע מסלוצקי לברר היטב כל פרט ממסכת 'השומר', כולל תאונות נשק בארגון 'השומר' שבהן נהרגו שומרים, כמו מאיר'קה חזנוביץ. כן התעניין בפגישותיו של ישראל שוחט בתורכיה עם כת ה'דונמה', חסידי שבתאי צבי, כדי לברר את האמת בפרשה משיחית זו.⁹

אביגור גם תבע לחשוף את הדמות המעניינת של מניה שוחט על כל פניה, לאו דווקא רק כגיבורה לאומית.

איני מוכן בעניין זה לקבל דעתו של ישראל שוחט. בשום פנים ואופן וכן את נסיגתך. אם אכן סוף סוף חותרים אנחנו במידת כוחנו המעט — לאמת ההסתורית [כך!] — דמותה של מניה — ללא תעיותיה — תתקבל מסולפת מעיקרה. אין אנו מתכוונים לתאר בספרנו אנדרטאות כלילות השלימות כי אם אישים חיים על תעיותיהם, טעויותיהם וגדולתם. גדולתה של מניה היא שכל ימיה תעתה, טעתה ואף הטעתה וחזרה תמיד לעיקר. הן בזאת גדולתה האמיתית. ישראל שוחט לעולם לא יבין זאת. יהא אלהים עימו אך את דרכו לא נוכל לקבל בשום פנים ואופן. בעיני למשל צאתה בשלום של מניה מהזוכבטובשצי'נה¹⁰ היא עדות גדולה למהותה המוסרית ולא סימן לפגם. אם נלך בדרך זו — אנה אנו באים? אנו עלולים לעמוד בכל מקרה בפני קבוצות לחץ...¹¹

אביגור מנה מספר פרשיות 'בעייתיות' ולאחר מכן הוסיף לגבי 'השומר':

השומר כתב את ספרו 'השומר' ועומד להוציא כרך ב'. הוא כמובן הולך בדרך 'לא ראה און ביעקב' (או ב'השומר'). העולם מחולק לשנים, 'שחור' ו'לבן'. והוא כולו לבן. דרך זו נראית לי פסולה לחלוטין לספר היסטורי [כך!]. אני מוכן לקבל ברצון כל תיקון עובדתי מצד ישראל שוחט ואחרים — אך איני מוכן בשום פנים ואופן לקבל את 'שיטתו'... גם מבחינה חינוכית נראה לי ספר המתעלם מן האמת ההיסטורית הודאית כספר שלא יקלע למטרה. ומה יהא כשנגיע לפרשת ה'אקס'¹² שישראל שוחט מוצא משום מה צורך להעלימה? ... יש שורה ארוכה של אינטרסנטים העלולים לרצות להוות עלינו לחץ בכיוונים שונים ומשונים ולהגות אותנו מדרכנו, עלינו להיות נכונים לעמוד בפני כל לחץ.¹³

מתוך יחס זה לאמת ההיסטורית ראה אביגור את האסון שקרה לברל:

מסיבות ההרג הלא הן ידועות לך: אני נוטה לכתוב 'התכבר כי ברל נורה בחצות ליל על ידי חברו בשמירה'. (הייתי משמיט המלים 'בשגגה או מתוך אי זהירות' — והמבין יבין.) את

8 אביגור אל סלוצקי, 5 בפברואר 1958, שם.

9 אביגור אל סלוצקי, 28 בינואר 1954, את"ה, 80/299/35.

10 מדובר בקשרים של מניה וילבושביץ עם ראש הבולשת במוסקווה ולאחר מכן ראש האוכראנה, המשטרה החשאית הצארית, קשרים שתוצאתם היתה הקמת המפלגה הבלתי תלויה שמרכזה היה בעיר מינסק. ראה: ר' בקי, רולטה רוסית, תל-אביב 1992; ד' איביאנסקי, מהפכה וטרור, תל-אביב 1989; י' גולדשטיין, מניה וילבושביץ-שוחט, חיפה 1991.

11 ראה לעיל, הערה 9.

12 ראה למשל: ש' טבת, קנאת דוד, ב: איש מרות, ירושלים ותל-אביב 1980, עמ' 280.

13 אביגור אל סלוצקי, 28 במארס 1954, את"ה, 80/299/35.

הפסקה הבאה הייתי מסיים אולי, 'לאחר זמן נפלו גם ... מטובי אנשי "השומר" קרבן לירות שגגה או שימוש אי זהיר כנשק אישי'.¹⁴

סביר להניח שאביגור רמז על משהו הרבה יותר חמור מהריגה ולכן המשפט שהוציא רוגל על מחברי 'ספר תולדות ההגנה' שהם 'נכשלו' בשמירת האנונימיות של אליהו איתן (קמנצקי), הוא משפט קצת מוקדם, תרתי משמע. כיוון שחשדו שאולי לא בשגגה הרג איתן את ברל, היה השיקול מורכב הרבה יותר. בסופו של דבר המלים שרצה אביגור להשמיט לא הושמטו והן היו בבחינת מכשול בפני רוגל. בדרך כלל קפדנותו של רוגל כלפי ההיסטוריונים של ה'הגנה' היא במקומה, אך אפשר שגישה כוללנית כלפי ההיסטוריונים של 'צד' אחד עלולה להכשיל אפילו היסטוריון מלומד ודייקני בדרך כלל כרוגל.

העימות המסקרן באמת מצוי היה בתוככי תנועת העבודה ובמסגרת כתיבת ההיסטוריה שלה. ביחס אל 'השומר' היו גוונים שונים, וקודם כול מפני שבתוך 'השומר' נמצאו נטיות מנוגדות, כפי שהציג את הדברים אחד מטובי הוגי הדעות של תנועת העבודה, מרדכי שניר:

אמנם בדם ואש יהודה נפלה, אולם באשר שכך — כלום היא הנותנת כי בדם תקום? ... מה בין הגנה לאומית ושררה לאומית, יכול לשמש לנו 'השומר'. ביסוד 'השומר' הונחה המטרה לחנך את רגש הכבוד הלאומי וליצור את כוח ההגנה העצמית, ובחיים, ולמעשה נתגלו נטיות שונות. בתוך השומר נבלטו ונתנגשו שתי נטיות שונות ומתנגדות מן הקצה אל הקצה. הנטייה האחת היתה ובאה מתוך הכרת הצורך בהבלטת הכוח בדרך אל קשרי היחסים האנושיים עם תושב הארץ ובטויה, לימוד השפה הערבית, שפת הארץ, הכרת תכונת יושב הארץ, תפיסת הרע במיעוטו, והשאיפה לכבוש את העבודה יחד עם כיבוש השמירה. הנטייה השנייה — תאוות שררה, מגלב, עטיפה ישמעאלית, רובה 'נומר חמישה', סוסה אצילה, דיבור ערבי ופריחה באויר. ופירותיה — חלק גדול מן הסכסוכים בין השומר ובין שכניו, בינו ובין המושבות. הניגודים שפרפרו בתוך אגודת השומר לא נתגלו כלפי חוץ, אולם במה שנתגלה נראים קונפליקטים בין שאיפה להגנה לאומית ובגבולותיה, ונטייה לשררה לאומית ופירותיה.¹⁵

השסע הפנימי בין ציונות של דם ואש, שחתרה להשתלטות על הארץ תוך שימוש בכוח הזרוע נגד הערבים, ובין הציונות של תנועת העבודה, שבאה אל הארץ מתוך נכונות להתחשב בתושביה הערבים, היה קיים בתוך 'השומר'.

שניר הודיע סמוך לכיבוש הבריטי כי אין עוד כל הצדקה לסודיות של אגודת 'השומר' שעד אז ניתן היה להצדיקה במידת-מה. 'הסוד הוא מקור הטומאה, וסודיות זו הדריכה את 'השומר' לירידתו'. שניר הספיד את מנדל פורטוגלי, כיוון שהוא נמנה לדעתו עם האגף החיובי ב'השומר'.¹⁶ כאשר עסק שניר בעריכת 'קובץ "השומר"', הוא רגז על עובדי ארכיון העבודה, שאינטרסים כלכליים ושיקולי יוקרה הם הקובעים את עמדתם גם בתחומים ההיסטוריוניים הטהורים. הוא היה סבור שנטיות לפאר ולרומם את 'השומר' ולהימנע מדיוק היסטורי במקומות שעשויים להביך את בעלי הדבר קשורה בכלל היחס שלהם להיסטוריה של תנועת העבודה, שעל כתיבתה הם מופקדים.

14 שם.

15 מ' קושניר [שניר], 'דברים שלא בעיתם', ילקוט אחדות העבודה, א (דצמבר 1970), עמ' 165-167.

16 קושניר (שניר) אל מרמינסקי (מירום) והעתק לברל כצנלסון, ח' באדר תרצ"ח [תרצ"ח], אה"ע, ברל 2/2.

כאמצעי להתעשרות קלה. שניר פירט במכתב אל ברל כצנלסון כמה וכמה עניינים הקשורים לרווחים בלתי מוצדקים, בצד זלזול בתפקיד של עריכת הקובץ יחד עם העלאת תפקידו שלו כעורך. בין היתר סיפר:

גברתי על מה שגברתי ונוצחתי בהכללת תמונה אחת שהיתה קשה לי ביותר. והיא תמונת ברל הנרצח. אנשים שחיו בארץ באותן השנים שמעו מה על פרשת מותו ובגוף הזכרונות שסופרו בקובץ הלך ונשנה כמה פעמים על מסיבות מותו והרצחו של ברל, כנודע. גנזתי הדברים האלה ולא נתתי להם מקום בדפוס, אך משבאו אנשי הארכיון לכלול את תמונתו על מטת המוות בכלל התמונות, התנגדתי לזה בתוקף. אמרתי: די לנו במה שרצחו הערבים בנו, בודאי, את המוטל בספק גדול אם מידם נרצח — אל נתלה בהם. אולם אנשי הארכיון, מהיותם להוטים להרבות בתמונות ראויה הכניסו את התמונה על אף התנגדותי ואף שבשו ברוב 'עם ארצותם' את תאריך מותו... וישבו אחר כך ימים על ימים והעבירו בדיו לבן על השבשתא. תעיין בספר ותיווכח.¹⁷

תמונתו של ברל גרמה לבעיות גם במהדורת תש"ז, שכן ברשימת התמונות צוין מקומה בעמ' 17 אך בפועל היא מופיעה מול עמ' 30. מתחתיה כתוב 'אברהם יוסף ברל, נהרג בשמירת סג'רה בכ"ד אייר תר"ע'.

שניר שקל לא לפרסם כלל את סיפור מותו של ברל שעל פי ידיעתו היה ככל הנראה תוצאה של רצח. מאחר שהדבר לא הוכח, ומשפט בוודאי לא היה, התלבטו ההיסטוריונים של 'השומר' וה'הגנה' כיצד להתמודד עם פרשה סודית זו.